

ՍԵՂԱ ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ
ՀՅԹԻ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՆԵՐԳՐԱՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԱՅԿԱԿԱՆ
ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ԵՒ ԶՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՈՉՆՉԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ՝ ՎԱՆԻ,
ԲԻԹԼԻՍԻ ԵՒ ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՆԱՅԱՆԳՆԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ (1915–1918 թթ.)

Սկիզբը՝ նախորդիվ:

Բիթլիս (Բաղեշ), Սղերդ, Մուշ եւ շրջակայք

Հայոց ցեղասպանության նախօրեին Արեւմտյան Հայաստանի Բիթլիսի նահանգի 681 հայկական բնակավայրերում բնակվում էր 218 404 հայ, գործում էին հայկական 510 եկեղեցի, 161 վանք, 207 դպրոց¹: 1904 թ. Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հրատարակած պաշտոնական վիճակացույցի համաձայն՝ տվյալ ժամանակահատվածում Մշո թեմում կային գործող 102 եկեղեցի, 9 վանք, Բիթլիսի թեմում՝ 100 եկեղեցի, 11 վանք, Սղերդում՝ 32 եկեղեցի²: Հարկ է նշել, որ այս թվաքանակի մեջ ներառված չեն հայ կաթոլիկ ու բողոքական համայնքներին պատկանող հոգեւոր հաստատությունները, որոնք եւս մեծ թիվ են կազմել:

Մուշը նահանգի ամենահայաշատ գավառներից էր (Մուշ, Սասուն, Մանազկերտ, Բուլանիս, Վարդո գավառակներով): Թեոդիկի³ հաղորդած տվյալների համաձայն՝ Հայոց ցեղասպանության նախօրեին միայն Մուշ քաղաքում եւ շրջակա 100-ից ավելի գյուղերում (Մշո դաշտ) բնակվում էր շուրջ 102 000 հայ, որից Մուշ քաղաքի հայկական 5 թաղամասերում կամ հայնոցներում («Վերին», «Ս. Մարինէ», «Զորոյ», «Բրտի», «Ճիկրաշէն»)՝ 12 000⁴: 1913–1914 թթ. Կ. Պոլսի պատրիարքարանի տվյալներով՝ միայն Մուշի գավառում գործել են 301 եկեղեցի, 131 վանք, 135 դպրոց⁵:

¹ Տե՛ս R. H. KÉVORKIAN, P. B. PABOUDJIAN, Les Armeniens Dans L'Empire Ottoman Ala Veille Du Genocide, Paris, 1992, էջ 59–60:

² Եկեղեցիների ու վանքերի անվանումներն ըստ տեղանքի տե՛ս «Ընդարձակ Օրացույց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց», Կ. Պոլիս, 1904, էջ 375–377:

³ Թեոդիկ (Թեոդորոս Լափշինյան (1873–1928 թթ.)՝ պոլսահայ գրող, 1915 թ. ձերբակալված, Բեկեմեդիկ աքսորված, սակայն հրաշքով փրկված քիչ թվով մտավորականներից:

⁴ Տե՛ս Թ. ՆՈՒԿԻ, Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղէտալի 1915 տարիին, իմբ.՝ Ա. Գալայճեան, Նիւ Եորք, 1985, էջ 68:

⁵ Տե՛ս R. H. KÉVORKIAN, P. B. PABOUDJIAN, Les Armeniens..., էջ 59:

Բիթլիսի նահանգում հայերի բնաջնջման ծրագիրն առանձնակի դաժանությամբ իրագործվել է 1915 թ. հունիսի կեսերից մինչև հուլիսի վերջն ընկած ժամանակահատվածում: Որոշ վկայությունների համաձայն՝ այստեղ հայերի ոչնչացման հրամաններն արձակել է գեներալ Հալիլ Կուտը⁶: Այս մասին տեղի օտարերկրացիներին հայտնել էր նաև Բիթլիսի նահանգապետ Մուստաֆա Աբդուհալիքը՝ Թալեաթի աներձագը⁷: Մինչ այդ՝ հունիսի սկզբներին, Հալիլ Կուտի գլխավորած հինգերորդ արշավային (էքսպեդիցիոն) կորպուսը նահանջի ճանապարհին՝ Տիգրիսի Արեւելյան հովտում՝ Խոշաբի շրջանում, միավորվել էր Զեւգեթի գլխավորած 8000-անոց «մսագործների գումարտակներին» (kasab taburileri)⁸: Պատմաբան Ռայմոն Գեւորգյանի գնահատմամբ՝ այս միավորումը, որը, հնարավոր է, համաձայնեցված էր մայրաքաղաքի հետ, լուրջ հնարավորություն տվեց Բիթլիսի վիլայեթին առնչվող ծրագրերը կյանքի կոչելուն⁹: Դեպի Բիթլիս տանող ճանապարհին՝ Սղերգի գավառում, Հալիլի եւ Զեւգեթի գլխավորած զորքերը հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներ են կազմակերպել՝ հողին հավասարեցնելով 35 հայկական գյուղ¹⁰: Սղերգում գործն ավարտելով՝ հունիսի կեսերին ռազմական այս միավորումը շարժվում է Բիթլիս քաղաքի ուղղությամբ¹¹: Հունիսի 25-ին թուրքական զորքերը պաշարում են Բիթլիսը՝ կտրելով հաղորդակցության բոլոր ուղիները շրջակա հայկական գյուղերի հետ¹²: Նպատակը ռուսական զորքի հնարավոր մուտքի արգելքն էր քաղաք, որն այդ պահին գտնվում էր մոտ մեկ ժամ հեռավորության վրա, եւ հնարավորություն տալը տեղի իշխանություններին իրենց գործը պատշաճ կատարելու¹³: Այն, ինչ կատարվեց Բիթլիսում հաջորդ երկու շաբաթների ընթացքում՝ զանգվածային սպանություններ, թալան, ավերածություններ, անկասկած, քաղաքական, վարչական, տեղական կառավարման

⁶ Տե՛ս R. KÉVORKIAN, The Armenian Genocide: A Complete History, New York, 2011, էջ 337, 339:

⁷ Տե՛ս անդ, էջ 339:

⁸ Տե՛ս անդ, էջ 334, 337:

⁹ Տե՛ս անդ:

¹⁰ Տե՛ս անդ, էջ 339:

¹¹ Ս. ԱԿՈՒՆԻ, Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը, Բ. տպագր., Կ. Պոլիս, 1920, էջ 167:

¹² Տե՛ս անդ:

¹³ Տե՛ս R. KÉVORKIAN, The Armenian Genocide..., էջ 341:

եւ ռազմական ողջ աստիճանակարգության (հիերարխիա) կենտրոնացման հետեւանք էր¹⁴:

Հուլիսի սկզբին Բաղեշում թողնելով Հալիլ Կուտին եւ նրա ղեկավարած արշավային կորպուսը՝ Զեւդեթը շարժվում է դեպի Մուշ¹⁵: Մուշի պահակազորն ուժեղացնելու համար էրզրումից Զեւդեթին է միանում նաեւ փոխգնդապետ Քազըմ Բեյը՝ շուրջ 10 000 թնդանոթակիր զինվորներով¹⁶: Որոշ վկայությունների համաձայն՝ նախքան Մուշ հասնելը Քազըմ Բեյի զորքերն ավերել ու հրկիզել էին Մշո դաշտի գյուղերը¹⁷: Դեպքերին ականատես մի գերմանացու վկայությամբ՝ Մուշը պաշարելու համար հուլիսի սկզբներին Կ. Պոլսից խարբերդի ուղղությամբ քաղաք է բերվել շուրջ 20 000 զինվոր՝ 11 թնդանոթով¹⁸: Հուլիսի 8-ին Բաղեշում գործն ավարտելուց հետո նրանց է միանում նաեւ Հալիլ Կուտը, որն առանց ժամանակ կորցնելու փակում է Մուշ տանող բոլոր ուղղությունները՝ այդպիսով կտրելով կապը շրջակա բնակավայրերի հետ¹⁹: Աննախադեպ մեծ քանակությամբ զինվորական ուժի կենտրոնացումը Մուշում խոսում է այն մասին, որ կառավարությունը տեղի հայերի բնաջնջման ծրագիրը ձախողելու լուրջ մտավախություն է ունեցել՝ նկատի ունենալով հատկապես ռուսական զորքից եկող վտանգը:

Հետագա զարգացումները ցույց են տալիս, որ Մուշում Հալիլն անձամբ է ղեկավարել գործողությունները՝ հրամայելով գրավել քաղաքի բարձունքում տեղակայված հայերի տները՝ ռազմավարական կարեւոր դիրք ունեցող այդ տարածքում հրետանի տեղակայելու համար²⁰: Հուլիսի 10-ին Մուշի 6500 տուն ունեցող հայկական թաղամասը հրետակոծության տարափի տակ վերածվում է ավերակույտի²¹: Մինչ այդ Մուշի կառավարիչը տեղի գերմանական առաքելության ղեկավարին հրամայել էր թողնել քաղաքը եւ մեկնել խարբերդ, ինչն անտեսվել էր²²: Սակայն

¹⁴ Տե՛ս անդ, էջ 340–344:

¹⁵ Տե՛ս անդ, էջ 345:

¹⁶ Տե՛ս Ս. ԱԿՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 168:

¹⁷ Տե՛ս «Տրապիզոնի թեմին վիճակաւոր Յովհաննէս արք. Նազլեանի յուշերը Մերձաւոր Արեւելքի 1914–1928 շրջանի քաղաքական-կրօնական դէպքերուն մասին», հտ. Ա., ֆրանս. թարգմ.՝ դոկտ. Հ. Ստեփաննան, Պէյրուի-Լիբանան, 1960, էջ 159–160:

¹⁸ Տե՛ս Ս. ԱԿՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 171:

¹⁹ Տե՛ս R. KÉVORKIAN, The Armenian Genocide..., էջ 345–346:

²⁰ Տե՛ս անդ:

²¹ Տե՛ս Ս. ԱԿՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 163, 166, 171. տե՛ս նաեւ «Տրապիզոնի թեմին վիճակաւոր Յովհաննէս արք. Նազլեանի յուշերը...», էջ 160:

²² Տե՛ս Ս. ԱԿՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 171:

երբ ռմբակոծության ընթացքում խնդրանք է եղել պաշտպանել միսիոներության շենքերը, ստացվել է հետեւյալ պատասխանը. «...թնդանօթները հոս բերուած են Մուշը քանդելու համար, ապաստան փնտրէցէք թուրքերու մօտ»²³։

Հուլիսի 12-ին քաղաք են մտնում բանակային ստորաբաժանումներն ու չեթենական ջոկատները, որոնք, շրջելով տնից տուն, կոտորում էին դռներն ու անխնա կոտորում բնակչությանը²⁴։ Մեկ այլ ականատեսի՝ բժիշկ Զավրիելի²⁵՝ Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարար Սազունովին ուղղված նամակից (թվագրված՝ 3 սեպտեմբերի, 1915 թ.) տեղեկանում ենք, որ սեպտեմբերի դրությամբ Մուշ քաղաքը եւ Մուշի ամբողջ փարթամ հովիտը վերածված են ավերակների, տների մեծ մասը, բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը այրված են²⁶։

Քաղաքի հայկական 5 եկեղեցիների (Սբ. Մարինե, Սբ. Աստվածածին, Սբ. Հարություն, Սբ. Սարգիս եւ Սբ. Կիրակոս) ու հարակից վանքերի հիմնովին ավերման մասին է վկայում նաեւ 1916 թ. ապրիլին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեղորգ Ե.-ի Մուշ գործուղած հանձնաժողովի հունիսի 10-ի զեկուցագիրը, որում մասնավորապես ասվում է. «...տաճիկ կառավարութիւնը հայ մարդու կեանքի դէմ չէ միայն իւր գազանային բնագոյնները հրապարակ հանել, այլ նաեւ այն ամենի, ինչ որ հայի ձեռքի, մտքի ծնունդ է։ Բնաջնջմանը զուգընթացել է հայ երկրի պատմական յիշատակարանների աւերումը, թալանը, կործանումը։ Այս նոր պատկերը տեսաւ յանձնաժողովը իւր շրջագայութեան ընթացքում աւանաւոր վանքերով ճոխ Տարօնում։ Պատմական մենաստանները, հոշակաւոր ուխտատեղիները այնպիսի աւերման են ենթարկուել, որ Զինգիդ-խան-էէնկթեմուրեան աւերածութիւններն իսկ նսեմանում են ներկայի առաջ։ ...Եկեղեցիները, սրբոց գերեզմանները, խաչարձանները քարուքանդ են արել ու կոտորատել»²⁷։

²³ Անդ։

²⁴ Տէս R. KÉVORKIAN, The Armenian Genocide..., էջ 347։

²⁵ Մուշում հիվանդանոց է հիմնել եւ բուժօգնություն կազմակերպել բնակչության համար։

²⁶ Տէս «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում. փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու» խմբ.՝ Մ. Գ. Ներսիսյանի, կազմ.՝ Մ. Գ. Ներսիսյանը, Ռ. Գ. Սահակյանը, Երեւան, 1991, էջ 363։

²⁷ «Արարատ», յուլիս—օգոստոս, հ. է.—Ը., 1916, էջ 579. տէս նաեւ «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում։ Վերապրածների վկայություններ» փաստաթղթերի ժողովածու, «Բիթլիսի նահանգ», հտ. Բ., Երեւան, 2012, էջ 322—323։

Հրետանու կամ պայթուցիկ նյութերի միջոցով հուշարձանի ոչնչացումը նաեւ վանքերի ու եկեղեցիների թաքստոցները գտնելու նպատակ է հետապնդել, որոնց տեղերը հաճախ չիմանալով՝ ողջ շինությունը վառողով կամ ուժանակով պայթեցրել են²⁸։ Այս համոզմունքն են հայտնել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսարանի վերոնշյալ հանձնաժողովի անդամներ Գյուլտ արեղան եւ Ավետիք Տեր-Պողոսյանը՝ իրենց զեկուցագրում հավելելով, որ Մշո դաշտի գրեթե բոլոր եկեղեցիների ու վանքերի գերեզմանները փորված կամ քանդված են եղել միեւնույն նպատակով²⁹։

Հրետանու միջոցով հուշարձանների ավերման մասին է փաստում նաեւ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Զավեն Տեր-Եղիայանի՝ 1915 թ. դեկտեմբերի 28-ի նամակը՝ ուղղված ամերիկահայոց հոգեւոր առաջնորդ Ժ. վարդապետ Վեհունուն, որում մասնավորապես ասվում է. «Վանքերն ու եկեղեցիները մեծ մասամբ կործանվեցան կամ անարգ գործածությանց հատկացվեցան։ Մշո Ս. Կարապետը թնդանոթի բռնկված եւ հիմնահատակ եղած է, նույնպես Կարնո Կարմիր վանքը, Սեբաստիո Ս. Փրկիչ եւ Ս. Սարգիս եկեղեցիները եւ այլն»³⁰։

1915 թ. մայիսի 2-ին Հազգո գյուղաքաղաքին (Մուշի գավառ) մոտակա Պետրոս առաքյալի անունը կրող Ոսկեճկութ վանքը կողոպտել ու ավերել են զորքին միացած քրդական հրոսակախմբերը՝ աշիրեթի պետեր Շեյխ Աբդուլ Ռահմանի, Աբդուլ Ազիզի, Ղատրի, Խալիլ Ճեմիլի, Հապեի Յուսուֆի եւ Խալիլ Աբդուլ Ազիզի գլխավորությամբ՝ հրաձգությամբ վայր նետելով վանքի գմբեթի ոսկե խաչը³¹։

Վանքերի ու եկեղեցիների մի մասը բռնագրավվել ու վերածվել է զինվորական պահեստների³², զորանոցների՝ մի կողմից ռազմագերիներ-

²⁸ Տէն «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում...», հտ. Բ., էջ 323:

²⁹ Տէն անդ, էջ 322—325 :

³⁰ «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում...», էջ 408:

³¹ Տէն «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում...», հտ. Բ., վկայություն թ. 183, էջ 290:

³² Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում Օսմանյան բանակի սպա Սարգիս Պողոսյանի վկայությամբ 1916 թ. հուլիսի գրությամբ զինվորական իշխանությունը գրավել է Մարաշի 5 հայկական եկեղեցիները (խուքը, հավանաբար, Ս. Աստվածածին, Ս. Ստեփանոս, Ս. Գեւորգ, Ս. Կարապետ, Ս. Սարգիս առաքելական եկեղեցիների մասին է), որոնցից Ս. Աստվածածին եկեղեցին գործածվել է որպես զինվորական մթերանոց (տե՛ս Ս. ՊՕՂՈՍԵԱՆ, Թրքահայ սպայի մը օրագիրը. 1916 յուլիս—նոյեմբեր, Փարիզ, 1941, էջ 40—41)։ 1915—1918 թթ. ընթացքում որպես զինվորական պահեստ են գործածվել նաեւ Մեզրեի Ս. Սարգիս (տե՛ս ՎԱՀԷ ՀԱՅԿ, Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը, Նիւ Եորք, 1959, էջ 728), Մալաթիայի Ս. Աստվածածին (տե՛ս Ա. ԱԼՊՈՅԱՆ, Պատմութիւն Մալաթիոյ Հայոց, Պէյրուս, 1961, էջ 959), Բալուի

րի³³, մյուս կողմից՝ թուրքական բանակի զինվորների համար³⁴։ Վերջիններս, որպես կանոն, հեռանալուց առաջ կողոպտել, պղծել, հրկիզել կամ ավերել են այդ շինությունները³⁵։

Օսմանյան երրորդ բանակի կապիտաններից մեկի վկայությամբ՝ 1915 թ. աշնանը Բիթլիսում դեռ մնացել էին 300-ի չափ հայ կանայք, որոնք արգելափակված էին քաղաքի Մայր տաճարում՝ թուրք սպաների ու զինվորների զվարճանքի համար։ Կապիտանի այցի ժամանակ այդ կանանցից շատերն արդեն վարակված էին վեներական հիվանդություններով, եւ տեղի հրամանատարը, Մահմուդ Քյամիլի թողտվությամբ, հրամայել է սպանել նրանց թունավորմամբ եւ այլ եղանակներով³⁶։

Մշեցի Միսաք Բդեյանը, որը 1915 թ. ամռանը մի քանի հայ երիտասարդների հետ սարերում թաքնված էր, ականատես է եղել Մշո Առաքելոց վանքի ավերմանը։ «Յուլիս ամսոյ կէսերուն Առաքելոց վանքին մեջ գտնուած թուրք զինուորները սկսած էին քանդել վանքին գմբէթները, պարիսպներն ու սենեակները։ Ամէն օր առաւօտէն մինչեւ երեկոյ... բա՛հ ու բրիչ ձեռքերնին, կաշիստէին՝ քար ու քանդ ընելու դարերէ ի վեր կառուցուած այդ սրբավայրը...»³⁷, — գրում է նա։ Այս վկայությունը երկրորդվում է մեկ այլ ականատեսի՝ Եղիազար Կարապետյանի վկայությամբ, ըստ որի՝ մոտ մեկ ամիս Առաքելոց վանքում ապաստանած թուրք զինվորներն ամեն օր երկաթե լինգերով վանքի քարաշեն մասերը

Ս. Աստվածածին (տե՛ս Ա. Տէր ԳՈՐԳԵՆԵԱՆ, Կեանքիս սեւ էջը, Անթիլիաս—Լիբանան, 1960, էջ 28), Մենեմենի (գլուղաքաղաք Իզմիրի շրջանում) Ս. Սարգիս (տե՛ս ԳՆՈՐԳ ՎՐԳ. ԿԱՐՊԵՆԵԱՆ, Հայ սրբավայրերու պղծումը եւ հայ կղերականներու նահատակութիւնը, Յուշամատեան Մեծ եղեռնի. 1915—1965, Պէյրուս, 1965, էջ 513), Կարկառի (գլուղաքաղաք Մալաթիայի գավառում) հայկական եկեղեցին (տե՛ս Ս. ՊՕՂՈՍԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 121) եւ այլ եկեղեցիներ։

³³ 1915—1916 թթ. Սեբաստիայի Ս. Հակոբ, Անապատ, Ս. Նշան վանքերը կացարաններ են դարձել Կովկասյան ռազմաճակատից բերված շուրջ 1500 ռուս զերիների համար։ Տե՛ս Կ. ԳԱԲՐԻԵԱՆ, Եղեռնապատում փոքրուն հայոց եւ նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ, Պոսթրն, 1924, էջ 55, ինչպես նաեւ «Ալիս», թիւ 6, 1929, 9-րդ տարի, մարտ—ապրիլ—մայիս, էջ 13։

³⁴ Տե՛ս Ե. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Տարոն եւ Սասուն. հուշեր, վկայություններ. անտիպ, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի ֆոնդեր, ֆ. 8, թ. 3, տետր հ. 3, էջ 498։

³⁵ Թուրք զինվորների ավերածություններից զերծ չեն մնացել նաեւ կայսրության տարածքի հունական եւ ասորական հոգեւոր-մշակութային հաստատությունները. Կոնիա քաղաքի՝ զորանոցի վերածված հայ լուսավորչական եւ հունական երկու եկեղեցիները նախ սրբապղծվել են՝ վերածվելով հասարակաց տան, ապա՝ ավերվել։ Տե՛ս «Տրապիզոնի թեմին փխճակաւոր Յովհաննէս արք. Նազկեանի յուշերը ...», էջ 425։

³⁶ Տե՛ս R. KÉVORKIAN, The Armenian Genocide..., էջ 344։

³⁷ Ս. ԵՒ Մ. ԲԳԵԱՆ, Հարազատ պատմություն Տարօնոյ, Գահիրէ, 1962, էջ 436—437։

քանդելուց հետո հեռանալիս հրդեհել են փայտաշեն սենյակները, գոմը, մարագը³⁸:

Այսպիսով՝ Բիթլիսում հայ բնակչության կոտորածներն իրականացվել են աննախադեպ մեծ քանակությամբ զինվորական ուժի եւ զինտեխնիկայի միջամտությամբ, որոնք ուղեկցվել են մեծ ծավալի ավերածություններով: Մինչեւ 1916 թ. բանակային ստորաբաժանումների գործուն մասնակցությամբ հողին են հավասարեցվել Սղերդ, Բիթլիս, Մուշ հայաշատ քաղաքները՝ հարակից բնակավայրերով: Առանձնակի թիրախ են դարձել հուշարձանները, որոնց անհետացումը հայերի բացակայության պայմաններում հետագա տարիներին դարձավ առավել հրատապ: Իրենց հերթական ուսումնասիրություններում Ֆրանսիացի արվեստաբաններ Նիկոլ եւ Ժան Միշել Թիերինները³⁹ հավաստել են, որ 1964 թ. դրությամբ Մուշի ամբողջ հարթավայրում՝ մինչեւ Բինգյոլ, հայկական հուշարձանների մնացորդների որեւէ հետք չի մնացել⁴⁰:

Էրզրում (Կարին), Երզնկա

Հայոց ցեղասպանության նախօրերին Արեւմտյան Հայաստանի էրզրումի նահանգի 425 հայկական բնակավայրերում բնակվում էր 202391 հայ, գործում էին հայկական 406 եկեղեցի, 76 վանք, 322 դպրոց⁴¹: 1904 թ. Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հրատարակած պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ ըստ առաջնորդական վիճակների՝ այդ վանքերն ու եկեղեցիները բաշխվում են հետևյալ կերպ. Էրզրումի թեմում կային գործող 75 եկեղեցի, 3 վանք, Դերջանում՝ 30 եկեղեցի, 2 վանք, Բասենում՝ 20 եկեղեցի, 1 վանք, Քղիում՝ 47 եկեղեցի, 4 վանք, Բաբերթում՝ 30 եկեղեցի, 2 վանք, Երզնկայում՝ 35 եկեղեցի, 13 վանք⁴² Քեմախում՝ 33 եկեղեցի, 5 վանք, Բայազետում՝ 32 եկեղեցի, 1 վանք⁴³: Հարկ է նշել, սակայն, որ այս

³⁸ Տէս Ե. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, նշ. աշխ., տետր հ. 4, էջ 587, 592—593:

³⁹ Ժան Միշել Թիերին 1955—1974 թթ. ընթացքում, հաղթահարելով բազմաթիվ արգելքներ, 17 ուղեւորություն է կատարել Արեւմտյան Հայաստան՝ միջնադարյան հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրելու համար:

⁴⁰ Տէս N. ET M. THIERRY, Notes sur des monuments Arméniens en Turquie (1964), Revue des études Arméniennes, Nouvelle série, tome II, 1965, Paris, էջ 183:

⁴¹ Տէս R. H. KÉVORKIAN, P. B. PABOUDJIAN, Les Arméniens..., էջ 59:

⁴² «Ընդարձակ օրացույց»-ի վիճակագրությամբ՝ Երզնկայի վիճակում թվարկվում է 13 վանքի անվանում, սակայն ընդհանուր հաշվարկում նշվում է 11-ը. տես «Ընդարձակ Օրացույց Ս. Փրկչեան Հիվանդանոցի Հայոց», Կ. Պոլիս, 1904, էջ 369:

⁴³ Տէս անդ, էջ 363—370:

Թվերը խիստ պակասավոր են: Այսպես՝ համաձայն Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից 1912–1913 թթ. Օսմանյան կայսրության արդարադատության եւ դավանանքի նախարարությանը ներկայացված ցուցակի՝ Երզնկայի գավառակում կանգուն եւ ավերակ հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը 77-ն էին՝ 24 վանք, 53 եկեղեցի⁴⁴: Տրդատ եպիսկոպոս Պալյանը (1902 թ.) Երզնկայի գավառակում հիշատակում է կանգուն եւ կիսավեր 27 վանքի անուն⁴⁵:

Էրզրումի վիլայեթը Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ մղվող ռազմական գործողությունների կենտրոնն էր, հետեւաբար՝ Առաջին աշխարհամարտի ռազմավարական կարեւոր հանգրվանը: Էրզրումի բերդում ու նրա շրջակայքում էր տեղակայված օսմանյան երրորդ բանակի ռազմաբազան, որը Թիկունքային կարեւոր նշանակություն ուներ: Վերելում արդեն խոսել ենք մերձճակատային նահանգներից, այդ թվում եւ Էրզրումից հայերի մաքրման գործողություններում բանակի եւ հրամանատարության ունեցած կենտրոնական դերակատարության մասին: Կենտրոնանալով ավերածություններում բանակի ունեցած մասնակցության վրա՝ նշենք, որ հատկապես Էրզրումի եւ Երզնկայի գավառներն են ենթարկվել հիմնովին ավերման: Երզնկա քաղաքի արեւմտյան հատվածում տեղակայված շուրջ 1500 տնից բաղկացած հայկական թաղամասը զինտեխնիկայի կենտրոնացմամբ գերազանցապես գետնին է հավասարեցվել⁴⁶: Այս մասին արձանագրված է Երզնկացիների միության⁴⁷ 1917 թ. հունվարին կազմած տեղեկագրում, որը հիմնված է 1916 թ. հուլիսի 11 (24)-ին ռուսական բանակի՝ Երզնկայի գրավումից օրեր անց այնտեղ հաստատված «Մոսկվայի Հայկական Կոմիտեի» տվյալների վրա⁴⁸:

Երզնկայի Ս. Փրկիչ եկեղեցին եւ Ս. Աստվածածին անվամբ մատուռը հայերին տեղահանելուց անմիջապես հետո պայթեցրել են թնդանոթով, իսկ Ս. Նշան, Ս. Երրորդություն, Ս. Սարգիս եկեղեցիները եւ Ազգային

⁴⁴ Տե՛ս Ա. Խ. ՍԱՖՐԱՍԵԱՆ, Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության եւ դավանանքների մինիստրության ներկայացուած եկեղեցիների եւ վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները (1912–1913 թթ.), «Էջմիածին», 1965, Ա., յունուար, էջ 45–47:

⁴⁵ Տե՛ս ՏՐԴԱՏ ԵՊՍ. ՊԱԼԵԱՆ, Հայ վանորայք, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 168–180:

⁴⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 166, թ. 23–24:

⁴⁷ Նախագահ՝ Սեպուհ Խանջյան, քարտուղար՝ Ազատ Մանուկյան:

⁴⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 166, թ. 23–24:

առաջնորդարանը՝ լիովին կողոպտել:⁴⁹ Ազգային գերեզմանատան բոլոր տապանաքարերը քանդվել ու գետն են նետվել՝ բացառությամբ երկու տապանագիր գերեզմանաքարի, որ, ինչպես տեղեկագրում է նշված, «միակ վկաներն ըլլալ կը թուին մօտաւոր անցեալի մը մէջ գործուած ճիւղալային արարքներու»⁵⁰: Երզնկայի դաշտի պատմական 10 ավելի վանքերից միայն Չարշարանաց Լուսավորիչ վանքն է կիսավեր վիճակում եղել՝ ծառայելով որպես կացարան քրդական մի ընտանիքի համար, մյուսները լիովին ավերվել են⁵¹:

Հայ առաքելական եկեղեցու լիազոր Կարապետ վրդ. Եկանյանը, որը հատուկ լիազորությամբ 1916 թ. դեկտեմբերի 7—19-ին անձամբ է այցելել Կարին եւ Սպեր (գավառակ Երզնկայի գավառում), 1917 թ. հունվարի 4-ի իր զեկուցագրում նշում է, որ Սպերի շրջանի 16 եկեղեցիներից տասը հրկիզած, իսկ մնացյալ վեցը կիսավեր վիճակում են գտնվել⁵²: 1919 թ. օգոստոսին Տալք միություն խուզարկու գաղթականական հանձնախմբի՝ Կ. Պոլսում պատրաստած տեղեկագրի համաձայն՝ միայն էրզրումի գավառի խոտորչուրի գյուղախմբի 18 գյուղերում հրկիզվել են 43 եկեղեցի, 9 դպրոց⁵³: 1915 թ. հայերի տեղահանությունից հետո կողոպտվել ու հրկիզվել են նաեւ Քղիի (գավառակ էրզրումի գավառում) գյուղերի, ինչպես նաեւ Քղի-Գասապա գյուղաքաղաքի հայկական վանքերի ու եկեղեցիների մեծ մասը⁵⁴: Քեմախի⁵⁵ եկեղեցին հրկիզվել է գավառի 160 ունեւոր տղամարդկանց այնտեղ արգելափակելուց հետո⁵⁶:

Սեպուհը, որ, 1916 թ. հասնելով Բաբերդ, ցանկացել է տեսնել իր ծննդավայր Վարզահան⁵⁷ գյուղը՝ 120 տնից բաղկացած, գտել է այն հիմնա-

⁴⁹ Ս. Սարգիս եկեղեցին Մոսկվայի հայկական կոմիտեի միջոցներով վերագործարկվել է: Տէս անդ, թ. 24:

⁵⁰ Անդ, թ. 26:

⁵¹ Տէս անդ:

⁵² Տէս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 139, թ. 59 եւ շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁵³ Հրկիզված հաստատություններն ըստ գյուղերի տե՛ս Հ. Յ. Հոփոնեան, Հ. Մ. ՀԱՃԵԱՆ, Յուշամատենան խոտորչուրի, Վիեննա, 1964, էջ 556:

⁵⁴ Տէս «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում...», հտ. Գ., վկայություն թիվ 32, էջ 127—148:

⁵⁵ Կամախ՝ գավառ եւ համանուն գյուղ Երզնկայի գավառում:

⁵⁶ Տէս «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում...», հտ. Գ., վկայություն թիվ 3, էջ 31:

⁵⁷ Գյուղ էրզրումի գավառի Բաբերդի գավառակում՝ Բաբերդ քաղաքից մոտ 13 կմ հյուսիս-արեւմուտք:

վեր ու ամայի վիճակում⁵⁸։ Բալախոր գյուղը, եկեղեցին ու դպրոցը նույնպես «կործանուած էին հիմնայատակ, քարը քարին վրայ մնացած չէր»⁵⁹։

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին թուրք զինվորները հայկական վանքերի ու եկեղեցիների սրբատաշ քարերն օգտագործել են որպես շինանյութ՝ խրամատներ կառուցելու եւ դիրքերն ամրացնելու համար։ Այսպես՝ թուրքական «Իսթիքամի» (ամրության շինության) առաջին գումարտակը հիմնովին քանդել է Մուսուրկա գյուղի (էրզրումի գավառ) Ս. Լուսավորիչ վանքը՝ բաղկացած մեծ ու փոքր 2 եկեղեցուց՝ զմբեթավոր Ս. Լուսավորիչ եւ Ս. Սարգիս՝ քարերն օգտագործելով Զոբանդերեի եւ Սյուլյուղուի դիրքերն ամրացնելու համար⁶⁰։ Կարինում հաստատված Մխիթարյան հայերն ու Անարատ հղության մայրապետները, որ, հատուկ միջնորդութեամբ, պետք է տեղափոխվեին Կ. Պոլիս՝ բռնագաղթից զերծ մնալու համար, շուրջ մեկ եւ կես ամսվա (21 նոյեմբեր 1915 — 2 հունվար 1916) իրենց ճամփորդութեան ընթացքում ականատես են եղել բազմաթիվ ավերածությունների, այդ թվում՝ թե ինչպես թուրքերը հնադարյան վանքեր ու տաճարներ են քանդել, գերեզմանաքարեր հանել ճանապարհաշինութեան մեջ օգտագործելու համար⁶¹։

Եկեղեցական գույքը հաճախ եկամտի աղբյուր է դարձել գերմանացի զինվորականների համար. լավագույն օրինակը Դերջանի (էրզրումի գավառ) Հողիկ գյուղի հայկական եկեղեցու՝ 20—30 օխա կշռող զանգն է, որը գերմանացի զինվորներից գնել եւ Կ. Պոլսի «Գալֆայան» որբանոցին է նվիրել Հակոբ Անդրեասյան անունով մի հայ՝ որբանոցի Ս. Աստվածածին նորակառույց մատուռի զանգակատանը կախելու նպատակով⁶²։

Սոցիոլոգիայի եւ իրավունքի դոկտոր Գեւորգ Բաղչյանի կատարած հաշվումների համաձայն՝ միայն 1915 թ. Արեւմտյան Հայաստանում ամբողջությամբ կամ մասամբ ոչնչացվել են շուրջ 800 եկեղեցի ու վանք, 140-ը՝ էրզրումի (որից 51-ը՝ Քղիի գավառում), 130-ը՝ Վանի, 328-ը՝ Բիթլիսի (որից 230-ը՝ Մուշի գավառում) նահանգներում⁶³։

⁵⁸ Տե՛ս ՍԵՊՈՒՆ, էջեր իմ յուշերէն, հատ. Ա., Պոսթրն, 1925, էջ 276—277։

⁵⁹ Անդ։

⁶⁰ Տե՛ս «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում...», հտ. Գ., էջ 414։

⁶¹ Տե՛ս «Տրապիզոնի թեմին վիճակաւոր Յովհաննէս արք. Նազլեանի յուշերը...», էջ 181—185։

⁶² Տե՛ս «Հայրենիք» օրաթերթ, Կ. Պոլիս, Ա. Տարի, թիւ 194, ուրբաթ, 2/15 նոյեմբեր, 1918։

⁶³ Տե՛ս K. K. BAGHDJIAN, The Confiscation of Armenian Properties by the Turkish Government said to be abandoned, Antelias, 2010, էջ 72։

Այսպիսով՝ հայերի բնաջնջումն ուղեկցվել է քաղաքային եւ գյուղական բնակավայրերի հիմնովին ավերմամբ, ինչպես նաեւ հայկական պատմամշակութային հուշարձանների զանգվածային ոչնչացմամբ: Այդ գործում ներգրավված են եղել պետական տարբեր կառույցներ եւ հասարակության լայն զանգվածներ: Հատկապես մերձճակատային բնակավայրերի՝ Վանի, Բիթլիսի, Մուշի, Սղերդի, էրզրումի, Երզնկայի եւ հարակից այլ բնակավայրերի հայ բնակչության կոտորածներում եւ ավերածություններում բանակն առանցքային դերակատարություն է ունեցել: Կարճ ժամանակահատվածում մեծ չափերի հասնող ավերածությունները պայմանավորված էին հետեւյալ հիմնական հանգամանքով.

Կովկասյան ճակատում Օսմանյան բանակի ռազմական անհաջողություններով, որի մեղքը բանակի հրամանատարությունը բարդում էր հայերի վրա՝ այդպիսով ավելի հրահրելով զորքին, որը եւ առանձնակի կատաղությամբ էր իրականացնում իր նահանջի ճանապարհին ընկած բնակավայրերի հայ բնակչության կոտորածներն ու ամբողջ բնակավայրերի ոչնչացումը՝ պատմամշակութային հուշարձանների թիրախավորմամբ:

Մայրաքաղաքից երրորդ բանակի հրամանատարությանը տրված լիիրավ գործելու եւ տեղում որոշումներ կայացնելու արտոնությունը շարունակվեց մինչեւ 1915 թ. օգոստոս ամիսը: Իսկ այն բնակավայրերում, որտեղ բանակային ստորաբաժանումները ներգրավվեցին «անվտանգության» նկատառումներով՝ ինքնապաշտպանությունների ճնշման համար, իրականացրին առավել զանգվածային եւ անհամարժեք կոտորածներ եւ ավերածություններ: Այս առումով հատկապես «տարօրինակ էր» ինքնապաշտպանությունների ճնշման նպատակով հայկական բնակավայրերի եւ պատմամշակութային հուշարձանների հիմնովին ավերումը:

Աննախադեպ մեծ քանակությամբ զորքի եւ զինտեխնիկայի կենտրոնացումը նշյալ տարածքներում. էրզրումում էր տեղակայված երրորդ բանակի ռազմաբազան, ինչպես նաեւ կուտակվել էր նահանջի ճանապարհին բերված զինամթերքը:

Մեծ քանակությամբ զորքի եւ զինտեխնիկայի կենտրոնացումը պայմանավորված էր նաեւ արագ գործելու անհրաժեշտությամբ՝ կապված ռուսական զորքի առաջխաղացման վտանգի հետ:

РЕЗЮМЕ

В период Геноцида армян физическое истребление сопровождалось полным разрушением городских и сельских поселений, а также массовым уничтожением армянских религиозно-культурных памятников. К этому делу были привлечены различные государственные структуры и широкая общественность. Однако армия сыграла ключевую роль в массовых убийствах и уничтожении армянского населения, особенно в прифронтовых поселениях Ван, Битлис, Муш, Сгерд, Эрзрум, Ерзнка и близлежащих поселениях.

Цель данной статьи — на основании различных документов и свидетельств представить причастность османской армии в разрушениях армянских поселений и отдельных районов, которые, как правило, сопровождались нанесением ударов по армянским исторически-культурным памятникам. Уничтожение армянских следов как государственная необходимость, является частью программы геноцида младотурок, осуществление которой было зарезервировано в первую очередь для армии.

SUMMARY

During the Armenian Genocide, the physical extermination of the Armenians was accompanied by total destruction of urban and rural areas, as well as by mass destruction of the Armenian cultural and religious monuments. Various state institutions and the great part of the nation were involved in these actions. However, the army played a key role in the massacres and extermination of the Armenian population, especially in the frontline settlements of Van, Bitlis, Mush, Sgherd, Erzurum, Yerznka and other nearby settlements.

This article aims at presenting the involvement of the Ottoman army in the destruction of Armenian settlements and separate regions, which, as a rule, were accompanied by targeting Armenian historical and cultural monuments.

Based on various documents and evidences, the article raises two issues: elimination of Armenian traces as part of the Young Turks' genocidal program, the implementation of which was reserved primarily to the army.

11. ՄՈՒՇ. հայկական թաղամասի համայնապատկերը, 1912 թ.:
Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ

12. ա. բ. ՄՈՒՇ. Սուրբ Կարապետ (Գլակավանք, V—XIX դդ.) վանքը՝ հարավարևմտյան կողմից, 1905 թ.:
Լուսանկարները՝ Բողիկ Կատարինե Բյոռնի.
Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ

13. ՄՈՒՇ, Սուրբ Կարապետ վանքի
ավերակները, 1972 թ.: Լուսանկարը՝
Արմեն Հախնազարյանի

14. ՄՈՒՇ, Սուրբ Առաքելոց վանքը
(V—XIX դդ.)՝ արևելյան կողմից,
1900-ականներ

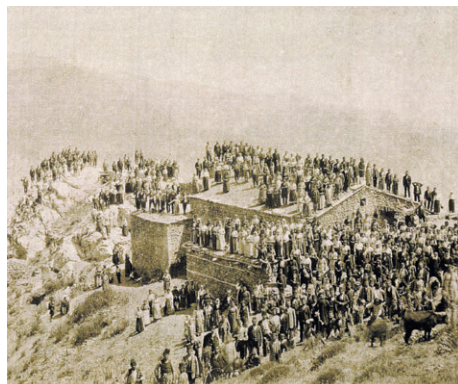
15. ՄՈՒՇ, Սուրբ Առաքելոց վանքի ավերակները,
2006: Լուսանկարը՝ Սամվել Կարապետյանի

16. ԵՐԶՆԿԱ. հայկական թաղամասի
հյուսիսային կողմը, 1907 թ.:
Հայաստանի ազգային արխիվ

17. ԵՐԶՆԿԱ. Սուրբ Փրկիչ եկեղեցին, 1907 թ.:
Հայաստանի ազգային արխիվ

18. ԵՐԶՆԿԱ. Սուրբ Լուսավորիչ վանքը
և երգնկացիները ուխտագնացության
ժամանակ, 7 հուլիսի, 1907 թ.:
Հայաստանի ազգային արխիվ